

Helynévismereti trendvizsgálatok Tépén

GYÖRFFY ERZSÉBET

1. A Hoffmann István előtt tisztelgő írásomban egy tíz évvel ezelőtt felvetett hipotézis körüljárására vállalkozom. 2013-ban helynévismereti kutatásokat végeztem Tépe településen, s e vizsgálatok eredményei azt sugallták, hogy „a tépei névközösség tagjai egyre kevesebb helynevet sajátítanak el, s ez minden bizonynyal a helynévkincs elvesztéséhez vezet” (GYÖRFFY 2018: 93). E felvetés megerősítése vagy cáfolata érdekében 2023-ban megismételtem e névismereti felmérést. Ehhez módszertanilag a *látszólagos idő* és *valóságos idő* fogalompárt kell segítségül hívnunk. A látszólagos idő koncepciója a kor és a nemzedék terminuson alapszik. „E két egymással összekapcsolódó fogalom alkotja a konstrukció alapegységeit, amelyek által a jelenben megfigyelt különbségeket időben zajló folyamatként, azaz történeti változásként lehet azonosítani, ha a különbségek eltérő életkorú vagy életkori csoportba tartozó nyelvhasználók között lépnek fel” (BODÓ 2013: 8).

Tulajdonképpen annak empirikus vizsgálatát szeretném elvégezni, hogy az életkor szerinti csoportok helynévismeretében tapasztalt igen jelentős eltérés feltétlenül generációs változást jelent-e. Az életkor előrehaladtával ugyanis az ismert helynevek száma növekedhet, azaz ha a nemzedékek a 2013-as felmérés számadataihoz viszonyítva közel hasonló számú nevet ismernek, akkor nincs szó veszteségről, hanem egy természetes folyamat egy pillanatát rögzítette csupán a kutatás.

A változások nyomon követése az a módszer, amely valódi információt adhat számunkra tehát arról, hogy valóban a helynévkincs elvesztése zajlik-e a szemünk előtt Tépén, illetve ha így van, milyen mértékű elvesztéséről beszélhetünk. Erre valóságos időből származó vizsgálatokat kell végeznünk, mely történhet oly módon, hogy a látszólagos időből származó eredményeket korábbi kutatásokból származó adatokkal vetjük össze. A másik, általam is alkalmazott módszer pedig a követéses vizsgálat, mely során a kutatást részlegesen vagy teljes egészében megismételjük. A valóságosidő-vizsgálatok történhetnek úgy, hogy azonos, de eltérő időben született generációk egymáshoz viszonyított helynévismeretét vizsgáljuk: ez a trendvizsgálat. Emellett törekedhetünk arra is, hogy pontosan ugyanazokkal

az egyénekekkel ismétljük meg a mérést, akikkel korábban tettük: ezt nevezzük panelvizsgálatnak.

Mindkét vizsgálati módszernek megvannak a maga előnyei és hátrányai, így az a legcélravezetőbb, ha a kettő ötvözetét alkalmazzuk (lásd erről bővebben BODÓ 2013: 8–16). Helynév-szociológiai kutatásai során E. NAGY KATALIN panelvizsgálatot folytatott Pród településen (2021: 120–133), jómagam pedig trend- és panelvizsgálatra is vállalkoztam Tépén. Jelen írásomban a trendvizsgálat eredményeit foglalom össze.

A vizsgálatok módszertanát illetően BAILEY és munkatársai a következő alapelveket fogalmazták meg (1991): a) minimum 10 évnek kell a két vizsgálat között eltelnie, b) azonos változókat mérjünk, c) azonos alapsokaságból kell kiválasztani az adatközlőket, valamint d) a módszereknek azonosnak vagy legalábbis egymással összemérhetőnek kell lenniük. BODÓ CSANÁD ezt kiegészíti még azzal, hogy a kutatásba több nemzedéket is be kell vonni (2013: 55). A Tépén végzett kutatásom — meglátásom szerint — megfelel mind az öt kritériumnak.

2. A Hajdú-Bihar megyében fekvő 23,22 km² területű Tépe — sok más kistelepüléshez hasonlóan — egyre veszít lakosságából. Míg a 2013-as felmérés idején 1150 fő lakott a községben, tíz évvel később, napjainkban ez a szám 1041 fő (vö. <https://stat.dbhir.com/telepules/Tepe>), azaz több, mint 100 fővel, 10%-kal csökkent a népesség. A településen megtudtam, hogy ez a szám az évek alatt olykor 1000 fő alá is esett, s csupán az újonnan betelepült, jobbára ingázó életmódot folytató fiatal családok miatt indult növekedésnek. Ez a falu szempontjából igen fontos változás, e lakók egyelőre ugyanis nemigen kapcsolódnak be a falu életébe. Ez pedig helynév-szociológiai szempontból is markáns jelenség, ugyanis megleghágya lehet a lokális névvesztésnek: ezek a családok nem sajátítják el, s így nem is adják tovább a tépei helyneveket.

A lakosság számának a csökkenésével szorosan összefügg az, hogy míg 2013-ban 80 fő részvételével végeztem el a felmérést, addig 2023-ban 72 főt vontam be a vizsgálatba. Az adatközlők számának csökkentését azért láttam célszerűnek, mert így a két kutatás során azonos népességaránnyal, azaz a lakosok megközelítőleg 7%-val dolgoztam.

Mindkét felmérés során négy, kronológiai életkoron alapuló kategóriát állítottam fel: 1. 20 év alatti, 2. 21–40 év közötti, 3. 41–60 év közötti és 4. 61 év fölötti korosztály. Generációnként először 20–20 főtől, utóbb pedig 18–18 adatközlőtől kérdeztem ki kötetlen interjú keretében a helynévlistámat (ehhez lásd GYÖRFFY 2018: 137–152). Az adatközlők kiválasztásánál törekedtem arra is, hogy férfiak és nők közel azonos számban vegyenek részt: 2013-ban ez az arányszám 41:39, 2023-ban pedig 37:35 a nők javára. Az adatközlők életkor és nem szerinti megoszlását az 1. táblázat mutatja.

Korcsoportok	2013		2023	
	Nő	Férfi	Nő	Férfi
1. 20 év alattiak	0–10: 2 11–20: 9	0–10: 1 11–20: 8	0–10: 0 11–20: 8	0–10: 5 11–20: 5
2. 21–40 év közöttiek	21–30: 6 31–40: 4	21–30: 3 31–40: 7	21–30: 3 31–40: 6	21–30: 7 31–40: 2
3. 41–60 év közöttiek	41–50: 3 51–60: 9	41–50: 4 51–60: 4	41–50: 3 51–60: 6	41–50: 3 51–60: 6
4. 61 év feletti	61–70: 4 71–80: 4	61–70: 7 71–80: 5	61–70: 4 70–80: 7	61–70: 2 70–80: 5
	41	39	37	35

1. táblázat. A megkérdezettek nem és életkor szerinti megoszlása

3. Jómagam és mások korábbi kutatásai azt mutatják, hogy az életkor fontos tényező a helynévismeret alakulásában: előrehaladtával az egyén által ismert elnevezések száma természetesen nő (s csupán az egyéni életút vége felé mutathat csökkenést). Ezt mindkét vizsgálat megerősíti, az elsajátított nevek aránya, illetve a mindenki által ismert helynevek száma azonban eltérést mutat (lásd a 2. táblázatot).

Korcsoportok	Névismereti átlag		Minden adatközlő által ismert nevek	
	2013	2023	2013	2023
1. 20 év alattiak	18%	17,5%	1%	<1%
2. 21–40 év közöttiek	50%	38%	8%	6%
3. 41–60 év közöttiek	63%	46%	18,5%	7%
4. 61 feletti	81%	68%	52%	22%

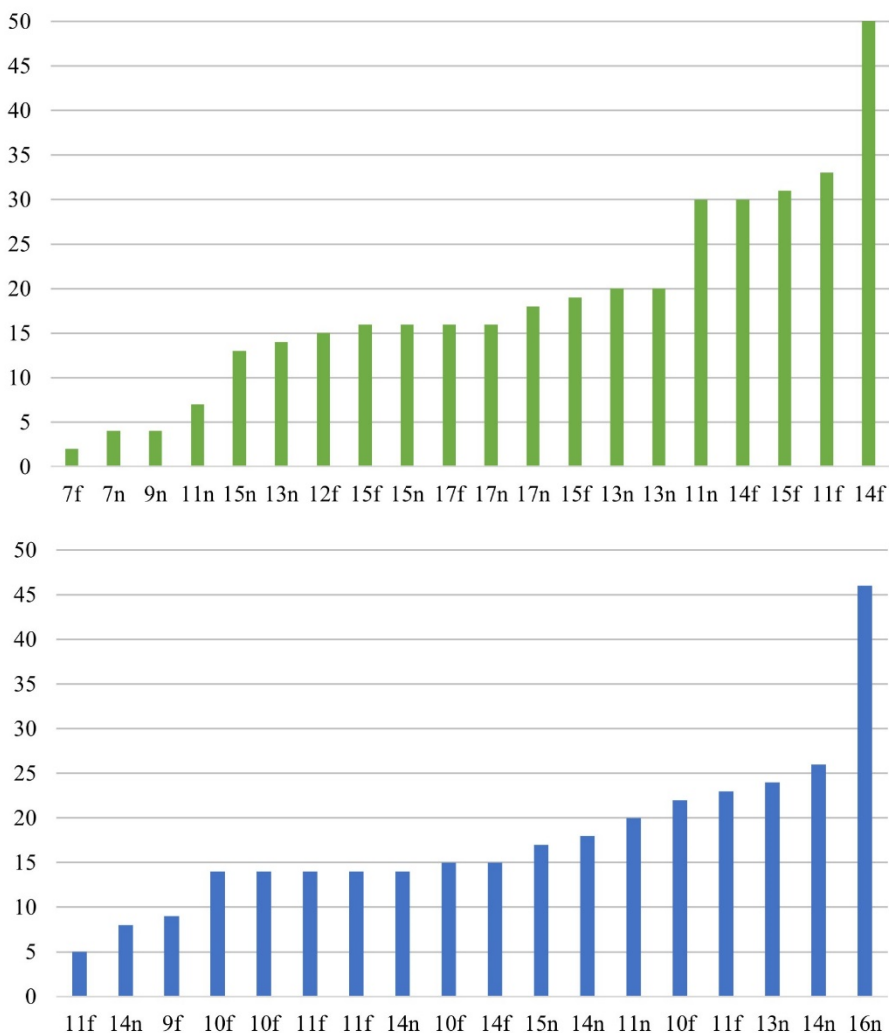
2. táblázat. A névismeret átlagos mutatói korcsoportok szerint

Az első generációnál nem tapasztaltam eltérést a helynévismeretben: a legfiatalabbak mindkét esetben a nevek kevesebb, mint egy ötödét ismerik átlagosan, s a közösen birtokolt nevek száma pusztán 2-3, azaz 1% körül mozog. A 21 és 40 év közöttiek körében korábban azt láthattuk, hogy átlagosan a nevek felét ismerték, de ebben az évben már csupán a nevek valamivel több, mint egy harmadáról mondható ez el. A minden adatközlő által ismert nevek azonban ennek ellenére hasonló arányúak: 2013-ban 8%, 2023-ban pedig 6%. A következő nemzedék adatai közötti eltérés mindkét szempontból tetemes: 2013-ban az adatközlők a nevek 63%-át tudták lokalizálni, 2023-ban azonban már csupán 46%-át, s míg a generáció közös névismerete tíz évvel korábban 18,5% volt, addig most ez alig haladja meg 21–40 év közöttiekét a maga 7%-ával. Ugyanilyen nagy különbséget tapasztalhatunk a legidősebbek esetében is: 2013-ban a 81%-os névismereti átlaghoz

52%-nyi mindenki által ismert névállomány kapcsolódik, 2023-ban azonban 68%-os átlag mellett csupán a nevek 22%-át ismeri mindenki.

3. A következőkben az egyes korcsoportok összehasonlítását végzem el. Korábban az egyes adatok mögött meghúzódó okokat is részletesen bemutattam, jelen írásomban erre nem törekszem, ehelyett inkább a tendenciák megrajzolására fókuszálok.

3.1. Ahogy fentebb jeleztem, a 20 év alattiak helynévismeretében tapasztaltam a legkisebb eltérést (lásd az 1. ábra diagrampárját).

1. ábra. A 20 év alattiak névismerete (zöld: 2013, kék: 2023)

A 2013-ban készített felmérésben a legkevesebb helynevet ismerő adatközlő a nevek 2%-át ismerte, míg a legtöbbet lokalizálni tudó gyermek a nevek több, mint felét (52%), ez a két szám a mostani csoportban 5% és 46%. A minimális különbség okait vélhetően abban láthatjuk, hogy 2013-ban fiatalabb adatközlőkkel is dolgoztam.

A mindenki által ismert helynevek között utcanév (2013: *Dózsa György utca*, *Felszabadulás utca*, 2023: *Béke utca*) és a szánkózásnak helyt adó *Halom-domb* neve található. A 2013-ban egyöntetűen ismert nevekkel összevetve pusztán egy olyan nevet találunk, amelyet a két csoportban mindenki ismert: a szánkódomb neve. Elhelyezkedésüket az 1. térkép mutatja.

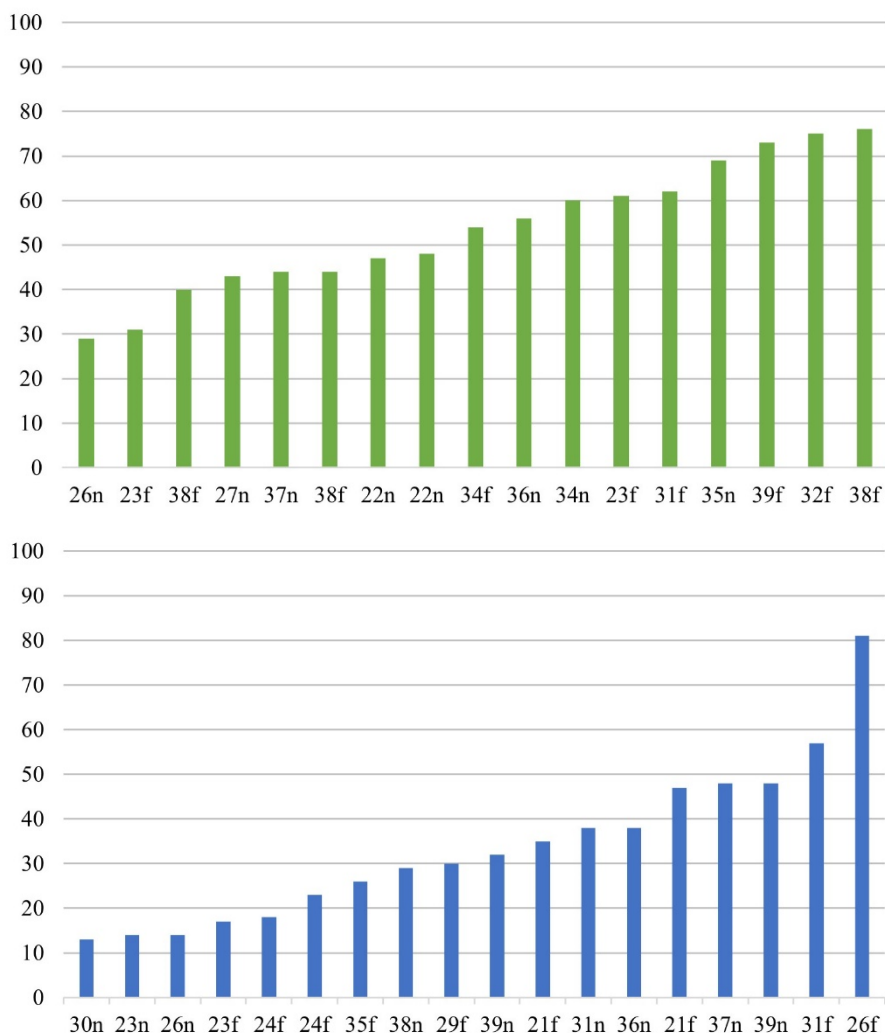

1. térkép. A 20 év alattiak körében egyöntetűen ismert nevek elhelyezkedése
(piros: 2013-ban és 2023-ban, fekete: 2013-ban, kék: 2023-ban)

3.2. A következő generációk helynévismerete az imént bemutatotthoz képest már minden tekintetben nagyobb különbségeket mutat.

A 21 és 40 év közöttiek körében a legszembetűnőbb különbség abban látható, hogy több olyan adatközlővel is beszéltem, akiknek a névismerete a gyermekek átlagát sem éri el (lásd a 2. ábra diagrampárját). Míg korábban a nevek majdnem egy harmadát ismerte az a tépei lakos (29%), aki a korcsoportban a legkevesebb nevet tudta lokalizálni, addig ez a szám 2023-ban csupán 13%, s további öt adatközlő értéke is 20% alatt marad. Az újabb felmérés azt is mutatja azonban, hogy ebben a korosztályban is vannak olyan egyének, akiket érdekel a föld, esetleg gazdálkodnak, s így sok elnevezésnek is a birtokában vannak. A legtöbb nevet lokalizálni tudókhoz kapcsolható adat 2013-ban 76% volt, míg 2023-ban 81%.

Ez utóbbi 26 éves férfinek egyébként az azóta elhunyt nagyapja korábban a helynevek összegyűjtésében segített nekem, a határt jól ismerő névmester volt, akitől az unoka számtalan helynevet el tudott sajátítani.

2. ábra. A 21 és 40 év közöttiek névismerte (zöld: 2013, kék: 2023)

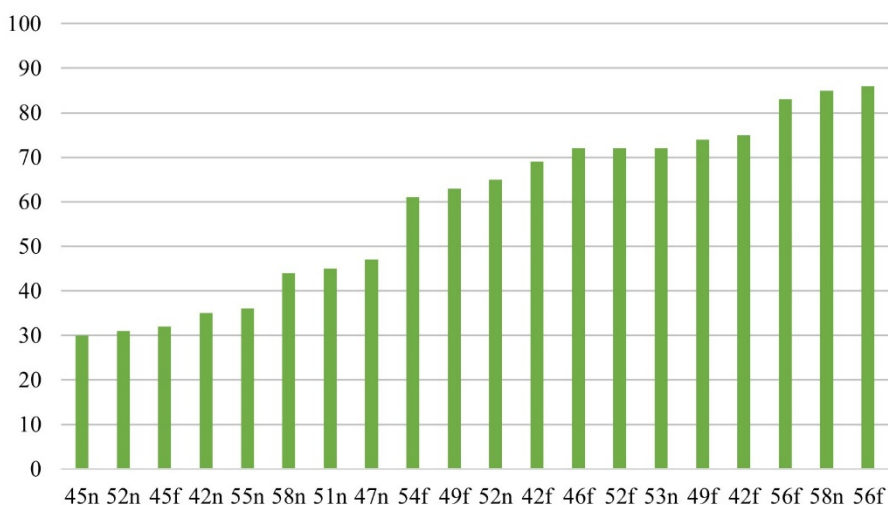
A generációban egyöntetűen ismert helynevek csoportjában szintén meglepetésekkel találkozhatunk. A két felmérés mindenki által ismert neveinek közös halmozában csupán út- és utcaneveket találunk (*Bajcsy-Zsilinszky utca, Béke utca, Dózsa György utca, Péterszegi út, Petőfi utca, Rákóczi utca, Táncsics utca*). S míg 2013-ban több külterületi névnek is birtokában volt mindenki, addig 2023-ban néhány utcanév (*Felszabadulás utca, Fő utca, Hunyadi utca, József Attila*

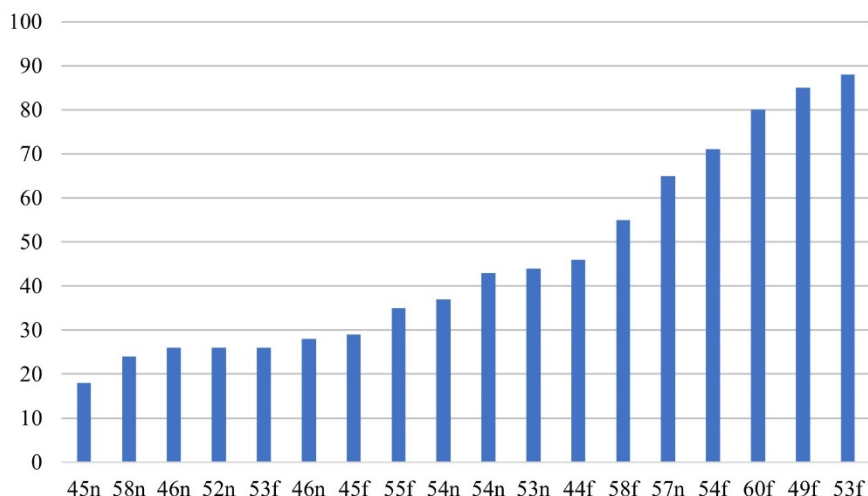
utca), a *Halom-domb* és két tanya neve (*Balogh-* és *Deák-tanya*) szerepel csupán mindenki mentális térképén (lásd a 2. térképet).

2. térkép. A 21 és 40 év közöttiek körében egyöntetűen ismert nevek elhelyezkedése (piros: 2013-ban és 2023-ban, fekete: 2013-ban, kék: 2023-ban)

3.3. A harmadik korcsoport adatai hasonlítanak az előzőekben bemutatott csoportéhoz (lásd a 3. ábra diagrampárját). A legkevesebb helyet lokalizálni tudó lakos a kérdezett nevek 30%-át ismerte 2013-ban, 2023-ban ez a szám majdnem a felére csökkent: 18%, és további hat adatközlő szintén nem éri el a 30%-ot.

3. ábra. A 41 és 60 év közöttiek névismerete (zöld: 2013, kék: 2023)

A több nevet birtoklók csoportja is alacsonyabb számokat mutat. Korábban a megkérdezettek fele a nevek kétharmadát vagy több nevet elsajátított, jelen felmérésben azonban csupán az adatközlők negyedéről mondható el ugyanez. Emellett azt tapasztaltuk, hogy mindkét csoportban találkoztunk a neveket igen jól ismerő egyénnel: a legtöbb nevet lokalizálni tudó, egyébként a földdel dolgozó adatközlők a nevek 86 (2013) és 88 (2023) százalékát ismerték.

3. térkép. A 41 és 60 év közöttiek körében egyöntetűen ismert nevek elhelyezkedése (piros: 2013-ban és 2023-ban, fekete: 2013-ban, kék: 2023-ban)

A mindenki által ismert nevek közös metszete újra csak kevés elemet tartalmaz, ami abból is fakad, hogy a 2023-as felmérésben résztvettek kisszámú nevet ismernek mindannyian (lásd a 3. térképet). Ezek a következők: *Dallasz ~ Dallasz-tanya, Deák-tanya, Dózsa György utca, Felszabadulás utca, Fő utca, Gázcseretelep ~ Gáztelep, Görbe-kert, Halom-domb, Öreg-kert, Péterszegi híd, Péterszegi út, Petőfi utca, Rákóczi utca*. Ezen túlmenően csupán a *Hunyadi utca* és a *László Ernő tanyája* nevek szerepelnek mindenki mentális térképén.

3.4. A legidősebb generáció körében ugyancsak csökkenő mértékű helynévismeretet tapasztalhatunk, bár itt a legkisebb az eltérés (lásd a 4. ábra diagrampárját).

4. ábra. A 61 év fölöttiek névismerete (zöld: 2013, kék: 2023)

Szembetűnő, hogy a legkevesebb helynevet ismerő egyén kevesebb, mint a nevek felét (46%) tudja lokalizálni a mostani felmérés szerint, míg korábban a leggyengébben „teljesítő” adatközlő is a nevek több, mint két harmadának volt a birtokában (67%). Ennek ellenére kimagasló eredménnyel szintén találkozunk a mostani legidősebb generáció tagjai között is: az egyik férfi a nevek 97%-ának ismeri a pontos helyét is, a 2013-as kutatás során ez a szám 89% volt. A diagramokat összehasonlítva az is feltűnő, hogy míg korábban a húsz adatközlő közül 14 (azaz 70%-uk) 80%-os vagy afölötti eredményt ért el, addig a mai tépei megkérdezetteknek csupán alig több mint az ötöde, 4 fő (azaz 22%) ismeri ilyen mértékben a helyneveket.

A 4. térképet szemlélve pedig azt láthatjuk, hogy a többi nemzedékhez viszonyítva a mindenki által egyöntetűen ismert nevek halmazai itt fedik le egymást legnagyobb mértékben, s a közös metszetben kül- és belterületi nevek egyaránt találhatóak. E nevek mellett jobbra utcanevek és néhány a belterülethez közelebb eső terület nevét ismerték a megkérdezettek mindannyian 2023-ban: *Ady Endre utca*, *Bajcsy-Zsilinszky utca*, *Bikaistálló*, *Cigány-ér*, *Dózsa György utca*, *Felszabadulás utca*, *Hunyadi utca*, *Imre sor*, *József Attila utca*, *Két-kert közí kút*, *Pulyka-erdő*, *Táncsics utca*.

4. térkép. A 61 év fölöttiek körében egyöntetűen ismert nevek

4. A nem és a helynévismeret összefüggésének vizsgálatakor korábbi kutatásaim során arra az eredményre jutottam, hogy a férfiak több nevet ismernek Tépen (lásd a 3. táblázatot): a férfiak 8–19%-kal több nevet birtokoltak három korcsoportban is, mint a nők, a legidősebbek átlaga pedig azonos volt. A 2023-as felmérés ezt a tendenciát ugyancsak megerősíti. Egyetlen korcsoport van, ahol ez

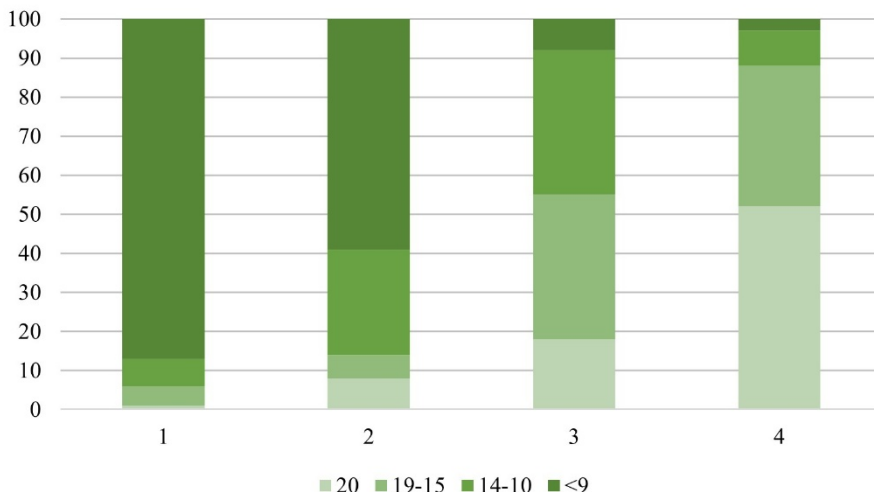
az állítás nem igaz: a legfiatalabbaké. Az egyéni adatokat is figyelembe véve azonban ez a különbség (nő: 21,5%, férfi 15%) a két kimagaslóan magas (16n 46%) és alacsony (11f 5%) értéknek köszönhető. Ha ezeket kizárjuk a számításból, akkor is a nők tudtak több nevet lokalizálni, de az eltérés kisebb mértékű: a nők helynévismereti átlaga 17%, a férfiaké pedig 14%.

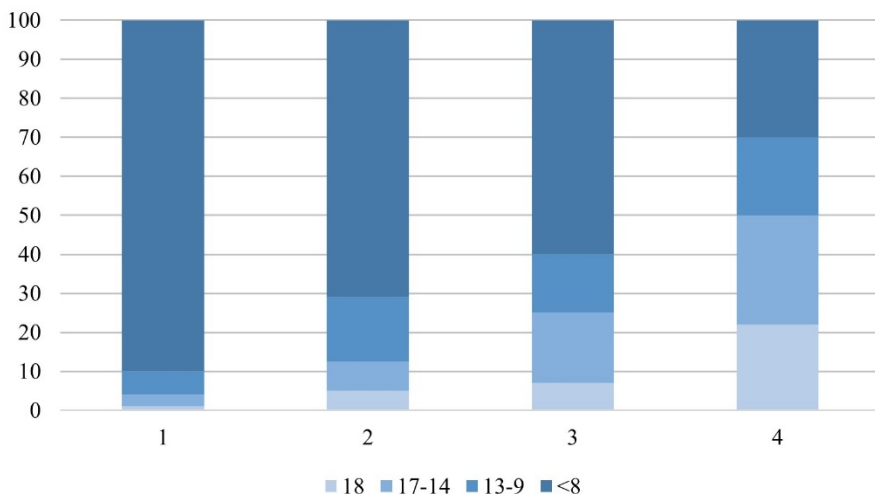
Korcsoportok	2013		2023	
	Nő	Férfi	Nő	Férfi
1. 20 év alattiak	14,8%	22%	21,5%	15%
2. 21–40 év közöttiek	46,4%	54%	30%	37%
3. 41–60 év közöttiek	49,4%	68,7%	34%	57%
4. 61 év fölöttiek	81%	81%	64%	73%

3. táblázat. A helynévismeret nemek szerinti megoszlása

5. Érdemes összevetnünk a felmérés adatait a névkészlet szempontjából is. Az 5. ábra diagrampárja jól szemlélteti, hogy e téren is elmozdulás történt a helynévismeretben. Míg a 2013-as felmérés során a minden adatközlő által ismert nevek száma dinamikusan növekszik, és a legidősebb korcsoportban kevéssel meghaladja a nevek felét ($1 > 8 > 18 > 52\%$), addig a mai névismereti mutatókban sokkal kisebb mértékű emelkedést tapasztalhatunk ($1 > 5 > 7 > 22\%$), s csupán a nevek kevesebb, mint negyedét ismeri minden 61 év feletti adatközlő.

A két legfiatalabb korcsoport többi adatát megfigyelve azt látjuk, hogy a két felmérés adatai szinte megegyeznek. 2013-ban a nevek 5%-át, 2023-ban pedig 3%-át a megkérdezettek minimum háromnegyede ismeri, 7 és 6%-át pedig legalább a fele tudja lokalizálni. A nevek legnagyobb részét (90 és 87%-át) a fiatalok kevesebb, mint fele ismeri mindkét kutatás szerint.

5. ábra. A helynévismeret megoszlása a névkészlet szempontjából (2013: zöld, 2023: kék, 1–4: a korcsoportokat jelöli)

A 21 és 40 év közöttiek körében hasonló azoknak a neveknek az aránya, melyeket a megkérdezettek legalább három negyede birtokol: 7,5 és 6%. 10% körüli eltérést tapasztalunk akkor, ha azt vizsgáljuk, hogy hány olyan eleme van a névkészletnek, amelyet legalább az adatközlők fele ismer: 2013-ban 27%, 2023-ban 16,5% ez az érték; ha pedig arra vagyunk tekintettel, hogy mennyi nevet tud lokalizálni a csoport kevesebb, mint 50%-a, akkor ez a mutató 59% és 71%.

A harmadik generáció névhasználói körében nagyjából ugyanannyi olyan név van, amelyet az adatközlők legalább három negyede, illetve minimum fele ismer. 2013-ban mindkét esetben a nevek 37%-a, 2023-ban pedig 18 és 15%-a tartozik ide. Hatalmas eltérés tapasztalható azonban a negyedik névcsoportban. 2013-ban a nevek 8%-át a megkérdezettek kevesebb, mint fele tudta lokalizálni, 2023-ban ezzel szemben már az elnevezések 60%-a került ebbe a kategóriába.

2013-ban a legidősebbek jó helynévismeretének köszönhetően a nevek alig több, mint egy harmadát (36%) legalább az adatközlők három negyede ismeri, a másik két halmaz így csupán az elnevezések 9 és 3%-át tartalmazza. Ezzel szemben 2023-ban kiegyenlítettebb eloszlást tapasztalunk. A nevek 28%-át az adatközlők legalább három negyede ismeri, 20%-át pedig minimum a fele. Az elnevezések közel harmada (30%) pedig olyan elem, amelyet a legidősebbek kevesebb, mint fele tud lokalizálni.

6. Összegzőképpen azt mondhatjuk, hogy a Tépén 2013-ban és 2023-ban végzett trendvizsgálat a közösség szintjén végbemenő változásra hívja fel a figyelmet. Természetes folyamatként tekinthetünk arra, hogy az egyes generációk helynévismerete között különbséget tapasztalunk, de az életkor előrehaladtával

egy bizonyos pontig egyfajta növekedés jellemzi azt. Amennyiben ez a növekedés az időben azonos ütemű lenne, akkor a tépei lakosok mai névismeretének is hasonló eredményt kellett volna mutatnia az egyes generációs csoportokban. Ez azonban nem így van, ami azt jelzi, hogy a jövőben az egykori helynévkincs egy jelentős részének az eltűnésével kell számolnunk.

Ennek különböző természeti, gazdálkodási és társadalmi okai vannak. Maga a természeti látkép is változik, a vizek (patakok és csatornák) kiszáradnak, lassan időszakosan sem lesz bennük víz. Az egykori kutak, tanyák romjai, utolsó nyomai is az enyészeté lesznek. A földterületeket pedig a gazdálkodás során egybeszántják, így a korábban önálló névvel rendelkező darabföldek és a dűlőutak is eltűnnek. A felmérés során többen panaszkodtak arról is, hogy a közösségi terek leszűkültek a településen, nem járnak össze az emberek, és így a faluról, a múltból, a helyekről és helynevekről való kommunikáció is teret veszített.

Emellett azt is meg kell jegyeznünk, hogy mindenhol, így Tépén is van egy olyan idősebb és/vagy fiatalabb csoport, akiket foglalkoztat a hagyományőrzés, a településtörténet, így azok a helynévkincs megőrzését is segíthetik.

Irodalom

- BAILEY, GUY–WILKE, TOM–TILLERY, JAN–SAND, LORI 1991. The Apparent Time Construct. *Language Variation and Change* 3: 241–264.
- BODÓ CSANÁD 2013. *A látszólagos idő valósága*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2018. *Helynév-szociológia*. A Magyar Névtárhívum Kiadványai 47. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- E. NAGY KATALIN 2021. *Empíria és teória a helynév-szociológiában*. A Magyar Névtárhívum Kiadványai 53. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

Trend Analysis of Toponym Awareness in Tépe

The results of my research carried out in Tépe in 2013 suggested that the population acquires fewer and fewer toponyms. I provided an empirical confirmation for this with a follow-up trend analysis ten years later, in 2023. The repeated survey involved four generational groups and altogether 72 people. Men and women participated in almost the same number (37 women and 35 men). In my study I wanted to find out the precise location of which names the respondents were aware of.

The study has confirmed my hypothesis: the toponym awareness average of generational groups and in most cases even individual performance are lower than the figures of the 2013 survey. Only the group of the youngest participants (those under 20) represented an exception: in their case we see no difference compared to the earlier data, members of both groups are familiar with few names.

Examining toponym awareness from the perspective of the name corpus we can also see changes: the proportion of names known by everyone is lower in all generational groups than in 2013. Simultaneously with this, there are more and more names that can be located by less than half of the respondents.

Thus it seems that the research proves the we encounter toponym loss in Tépe due to various natural, economic, and social factors.

Keywords: toponym awareness, trend analysis

Gyórfy Erzsébet
ORCID: 0000-0002-4776-1734
Debreceni Egyetem
gyorffy.erzsabet@arts.unideb.hu